

Маст. Милица Маринковић, асистенткиња
Правног факултета Универзитета у Крагујевцу

УДК: 347.772(44)
DOI: 10.46793/XVIIIМајско.543М

ЗАШТИТА ЖИГА У ФРАНЦУСКОМ ПРАВУ XIX ВЕКА*

Резиме

Аутор у раду излаже преглед настанка и развитка заштите жига у Француској, са нарочитим освртом на XIX век. Индустриска својина, и у оквиру ње, жиг, плод је модерног доба. Потреба за заштитом жига у Француској јавила се већ на почетку грађанске револуције и онда се овај институт непрекидно развијао пратећи потребе привреде. Аутор даје кратку анализу најзначајнијих одредаба законских аката који су од почетка XIX века регулисали материју жига. Домаћем француском законодавству се у последњим деценијама XIX века придружују и мултилатералне конвенције за заштиту индустријске својине, на челу са чувеном Париском конвенцијом.

Кључне речи: жиг, заштита жига, право индустријске својине, Закон од 1857, Париска конвенција од 1883.

1. Уводна разматрања

Заштита жига припада правима индустријске својине новијег века. Уобичајено се сматра да је заштита жига настала у Француској, с обзиром на то да је Француска своје законе о заштити жига донела пре Сједињених Америчких држава и Уједињеног Краљевства.¹ Дејвид М. Хигинс (*David M. Higgins*) као разлог томе наводи разлику између законског права у Француској и судског права (*common law*) у Америци и Уједињеном

* Рад је написан у оквиру Програма истраживања Правног факултета Универзитета у Крагујевцу за 2022. годину који се финансира из средстава Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Пол Диги (*Paul Duguid*) тврди да је неоправдано давање примата англо-саксонским земљама у западној литератури, због тога што су Французи пре Американаца и Енглеза имали „робусну правну заштиту жига“. Duguid, P., *French Connections: The International Propagation of Trademarks in the Nineteenth Century*, Enterprise & Society, vol. 10, no. 1/2009, стр. 3.

Краљевству.² Разлог за релативно касни настанак права индустријске својине, по мишљењу Стива Галиције (*Steeve Galizia*), лежи у томе што у старом и средњем веку креације нису генерисале значајну економску вредност и нису се могле репродуковати у већем обиму.³ Осамнаести век, индустријска револуција и просветитељска филозофија створиле су повољне услове за успостављање заштите жига.⁴ Услед темељне заштите права својине и схватања да је „рад првобитна и најсветија својина“, заштићени су и плодови интелектуалног рада у виду патента и жига.⁵ Народна скупштина била је мишљења да „свака нова идеја чије испољавање или развој може бити корисно за друштво, припада првенствено ономе ко ју је замислио“, као и да би био „напад на људска права у њиховој суштини да се индустријско откриће не сматра власништвом његовог аутора“.⁶ Француски законодавац се, дакле, још на почетку револуције определио да право на жиг посматра као право својине.⁷

Прво помињање заштите жига у француском законодавству налази се у Закону од 22. жерминала XI године (12. април 1803). Циљ овог закона био је, према речима Е. Буше-Ле Мapiјан (*E. Bouchet-Le Mappian*), да по први пут „наметне ограничења конкуренцији, истовремено елиминишући шокантну неједнакост у третману жигова у различитим занатима, стављањем свих жигова, без обзира на врсту индустрије, у један јединствен систем“.⁸ Укидање занатских удружења (гилди), до којег је дошло на самом почетку Револуције, довело је до драстичног пораста кривотворења робе, па је стога било неопходно увести ред на тржиште.⁹ Према чл. 18. наведеног Закона, да

² Higgins, D., *Forgotten Heroes and Forgotten Issues: Business and Trademark History During the Nineteenth Century*, *The Business History Review*, vol. 86, no. 2/2012, стр. 272.

³ Galizia, S., Chambaud, S., *De la loi de 1791 à la dématérialisation, 230 ans d'innovations en France*, *Annales des Mines – Réalités industrielles*, vol. 2020, no. 4/2020, стр. 7. У старом и средњем веку није било неуобичајено да различите занатлије или удружења занатлија (еснафи) означавају своју робу различитим ознакама, али то се не може сматрати жигом у данашњем смислу речи, нити се корен заштите жига може тражити у старом и средњем веку. Tartour, L., *Le droit des marques publiques*, mémoire de recherche pour le Master 2 de droit publique, Université de la Reunion, Saint-Denis, 2013, стр. 14.

⁴ Keyder, C., *State and Industry in France, 1750-1914*, *The American Economic Review*, vol. 75, no. 2/1985, стр. 311.

⁵ Jenet, P., *La propriété pendant la révolution française*, *Revue des Deux Mondes* (1829-1971), vol. 23, no. 2/1877, стр. 354.

⁶ Galvez-Behar, G., *L'Etat et l'invention. Une comparaison franco-allemande des cadres de la propriété industrielle à la fin du XIXe siècle*, *Les figures de l'Etat en Allemagne et en France 1870-1945*, Oldenbourg, 2006, стр. 3.

⁷ Bouchet-Le Mappian, E., *Propriété intellectuelle et droits anglais, allemand et français*, thèse pour obtenir le grade de docteur, Nantes, 2009, стр. 96.

⁸ Исто, стр. 71, 72.

⁹ Duguid, P., *нав. чланак*, стр. 25.

би власник жига могао да ужива правну заштиту и има право на тужбу у случају кривотворења жига, било је неопходно да жиг (*marque*) буде депонован код надлежног привредног суда (*tribunal de commerce*).¹⁰ Оптужени који је проглашен кривим за кривотворење жига осуђиван је на грађанско-правну накнаду штете и истовремено је кривично кажњаван за превару.¹¹

Декрет од 18. марта 1806. године садржао је важне одредбе за привреду, које су се између осталог тицале и заштите индустријске својине. Овим декретом у Лиону је основана привредна комора (*conseil de prud'hommes*), која је имала многобројне задатке. Један од задатака била је и заштита индустријског дизајна (*conservation de la propriété des dessins*), која је била регулисана чл. 14-19.¹² Власници дизајна су их депоновали у привредне коморе, а коморе су биле дужне да штите депоновану имовину.¹³

Кривични законик од 1810. године у чл. 142. и 143. инкриминисао је кривотворење жигова и других ознака које је француска државна управа стављала на различите намирнице. С обзиром на то да овим ознакама није штићена индустријска својина у смислу креације, него ознака којом држава гарантује одређени квалитет производа, заштита ових ознака неће бити тема овог рада.

Закон од 28. јула 1824. који се тицао заштите трговачких имена на производима донео је релативно благу казнену политику, што је омогућило да се закон у пракси и примењује.¹⁴ До тада је, по Ежену Пујеу (*Eugène Pouillet*), „било тешко наћи судију или поротнике који су пристајали да изрекну казну робије за тако малу погрешку каква је имитација жига“.¹⁵ За разлику од закона од XI године, повреда било имена власника жига, било ознаке географског порекла, више није била кажњавана казном за злочине. Закон од 1824. године ову повреду сврстава у преступе и кажњава је поправном казном из чл. 423 Кривичног законика, односно затвором у трајању од три месеца до годину дана и уз то новчаном казном од 50 франака до ¼ износа накнаде штете.¹⁶ Стога је и сама репресија, захваљујући овом кратком закону од свега два члана, постала ефикаснија.

¹⁰ Loi du 22 germinal an XI (12 avril 1803), чл. 18, <http://historien.geographe.free.fr/loi12avril1803.pdf> датум приступа 15. април 2022.

¹¹ Loi du 22 germinal an XI (12 avril 1803), чл. 16.

¹² Décret du 18 mars 1806 instituant un conseil des prud'hommes de Lyon, <https://institutions-professionnelles.fr/reperes/documents/139-1806-un-decret-institue-les-conseils-de-prud-hommes> датум приступа 15. април 2022.

¹³ Décret du 18 mars 1806 instituant un conseil des prud'hommes de Lyon, чл. 14, 15, 16..

¹⁴ Bouchet-Le Mappian, E., *нав. дело*, стр. 72.

¹⁵ Pouillet, E., *Traité des marques de fabrique et de la concurrence déloyale en tous genres*, deuxième édition, Paris, 1883, стр. 8.

¹⁶ Loi des 28 juillet-4 août 1824, чл. 1, Code pénal, чл. 423.

2. Закон о жиговима од 1857. године

Законодавство из области заштите жига доживело је свој врхунац у XIX веку у виду чувеног Закона о жиговима од 23. јуна 1857. године (*Loi du 23 juin 1857 sur les marques de fabrique et de commerce*). Материја жига је по први пут у Француској детаљно и исцрпно регулисана. По овом закону, жигом су се сматрале „називи у препознатљивом облику, апоени, амблеми, отисци, печати, вињете, рељефи, слова, бројеви, коверте и сви други знакови који се користе за разликовање производа фабрике или предмета трговине“.¹⁷ Закон је детаљно набројао какве се све ознаке могу сматрати жигом, што је било неопходно у условима све бржег развоја тржишне привреде. Заштита жигова била је у обостраном интересу и произвођача и потрошача. Произвођачи су жигом штитили свој бренд и репутацију, а потрошачи су могли бити сигурни у квалитет производа. Закон од 1857. године штитио је само индивидуалне жигове. Колективни жигови остали су ван домашаја овог закона.¹⁸

Велика новина Закона од 1857. године била је цела глава закона посвећена правима странаца власника жига. Европска привреда средином XIX века одавно више није била аутаркична и било је неопходно ближе регулисати заштиту жига преко границе. У том смислу, чл. 5 Закона од 1857. г. изједначавао је права странаца који имају предузећа у Француској са правима самих француских држављана.¹⁹ Оваква одредба произлазила је из чл. 13 Грађанског законика, који је странцима са пребивалиштем у Француској давао иста грађанска права као француским држављанима.²⁰ Члан 6 се тицао Француза и странаца чија су предузећа регистрована ван територије Француске. У овом случају, и Французи и странци су уживали сва права загарантована овим законом, уколико се роба производи на територији државе са којом постоји дипломатским конвенцијама успостављен реципроцитет.²¹ Страни жигови су, у том случају, били депоновани у регистру Трговинског суда у департману Сена. Прву овакву конвенцију Француска је закључила са Русијом, већ 1857. године. Током наредне деценије уследила је поплава међународних конвенција, од којих су најзначајније биле оне са највећим

¹⁷ *Loi du 23 juin 1857 sur les marques de fabrique et de commerce*, чл. 1, нав. према Pouillet, Е., нав. дело, стр. 741.

¹⁸ Колективни жигови били су жигови којима су штићени исти производи већег броја произвођача. Примера ради, у Лиону су сви произвођачи свиле користили исти жиг. Бројна удружења пољопривредника такође су своју робу означавала истим жигом. Raynaud, В., *Les marques collectives et en particulier, le label devant la loi nationale et la loi internationale*, *Revue de droit international privé*, no. 7, 1911, стр. 260.

¹⁹ *Loi du 23 juin 1857*, чл. 5.

²⁰ *Code civil des français* : éd. originale et seule officielle. 1804, чл. 13.

²¹ *Loi du 23 juin 1857*, чл. 6.

привредним такмацима – Великом Британијом и Сједињеним Америчким Државама.²²

Цела једна глава Закона од 1857. године тичала се различитих кривичних дела из области повреде права на жиг, као и казни за њих. Поред фалсификовања жига, закон је од кривичних дела познавао и употребу туђег жига, као и стављање у продају робе која садржи кривотворени или туђи жиг. Казна за ова дела била је иста – затвор у трајању од три месеца до три године, а уз то новчана казна од 50 до 3000 франака.²³ Према чл. 11, казне за наведена кривична дела су у случају поврата бивале дуплиране.²⁴ Репресија је била додатно ублажена омогућавањем да се примени чувени чл. 463 Кривичног законика, који је у одређеним случајевима дозвољавао да се казна одмери и изрекне и испод законског минимума.²⁵

Фалсификовање жига било је најозбиљније и најчешће кривично дело. За разлику од дотадашњег законодавства, Законом од 1857. године ово кривично дело више није спадало у групу злочина, него у преступе и као такво кажњавано је поправним казнама. Иако сам Закон то није регулисао, правничка струка је била мишљења да нема те околности нити више силе која може оправдати фалсификовање жига. Е. Пује је као евентуалну околност која може оправдати фалсификовање навео рат, али и ту је посреди била, како је написао, „аберација ума“.²⁶ Треба напоменути да покушај фалсификовања није био кажњив, пошто је Закон од 1857. године кажњавао само извршен деликт. За разлику од Закона од 1803. године, чије одредбе указују на то да је за осуду за фалсификовање жига било неопходно постојање кривице оптуженог, Закон од 1857. године штитио је жиг и у случају да до фалсификовања није дошло с намером.²⁷ Овај закон је дерогирао чл. 142 Кривичног законика, који је дотада регулисао утискивање лажних жигова на намирнице или робу у име државе и кажњавао га робијом.²⁸

Довођење купца у заблуду уз помоћ наведена три кривична дела повлачило је за собом нешто блажу казну – затвор од једног месеца до једне године, као и новчану казну од 50 до 2000 франака.²⁹ Примера ради, овде се

²² Duguid, P., *нав. чланак*, стр. 18.

²³ Loi du 23 juin 1857, чл. 7.

²⁴ Loi du 23 juin 1857, чл. 11.

²⁵ Loi du 23 juin 1857, чл. 12.

²⁶ Pouillet, E., *нав. дело*, стр. 164.

²⁷ Исто, стр. 178.

²⁸ Code pénal, чл. 142.

²⁹ Loi du 23 juin 1857, чл. 8. До доношења закона од 1857. године ово кривично дело кажњавало се чланом 423 Кривичног законика, који је регулисао обману о природи продате ствари. За ово кривично дело била је прописана казна затвора од три месеца до једне године, као и новчана казна од 50 франака до ¼ износа накнаде штете. Code pénal, чл. 423.

кажњавало довођење купца у заблуду да купује прави марсејски сапун или лионску свилу.

Члан 14 Закона прописивао је одузимање предмета који су направљени извршењем неког од поменутих кривичних дела.³⁰ Одузимање предмета извршења кривичног дела се могло изрећи на предлог било јавног, било приватног тужиоца. У првом случају изрицао га је поправни суд и тада је представљало праву казну. У другом случају, када је одузимање захтевао приватни тужилац, оно је имало карактер накнаде штете и изрицао га је грађански суд. И у једном и у другом случају одузимање предмета извршења кривичног дела за судију није била обавеза, него је у сваком датом случају процењивао да ли би одузимање добара било целисходно. У пракси је могло да се догоди да фалсификовани предмет буде велике вредности, па би материјална штета од одузимања била већа од штете од фалсификовања. У зависности од природе оштећене стране, добра су могла бити одузета у корист државе или у корист приватног лица.³¹

Закон од 1857. године по први пут је увео ред у област регистровања жигова. Прописано је да ће национални регистар жигова бити смештен у Паризу и да ће бити ажуриран сваке године. Неколико деценија касније, 1884. године, основан је и „Службени билтен индустријске својине“ (*BOPI*), недељник који је олакшавао приступ регистрима жигова.³²

3. Заштита жига у другој половини XIX века

Закон од 1857. године био је до те мере комплетан и прилагођен потребама праксе, да му нису биле потребне значајније измене и допуне. Речима П. Дигија, француски законодавац је својим преданим радом створио закон „толико робустан, да је преживео цео један век“.³³ Ипак, током друге половине XIX века донето је неколико законских аката важних за област заштите жига.

На првом месту треба поменути Закон од 26. новембра 1873. године (*Loi du 26 novembre 1873*), који се тицао посебних ознака које држава ставља на робу обележену жигом, а које треба да покажу аутентичност тог жига. Члан 1 овог закона дозвољавао је сваком власнику жига, који је свој жиг заштитио у складу са одредбама закона од 1857. године, да на своју робу утисне или залепи додатну ознаку издату од стране државе.³⁴ Наредни, други члан, предвиђао је као противтежу овој услуги државе обавезу власника жига да држави за сваку постављену ознаку плати од 1 цента до 1 франка, у зависности од вредности

³⁰ Loi du 23 juin 1857, чл. 14.

³¹ Brun, J. L., *Les marques de fabrique et de commerce en droit français, droit comparé et droit international*, Paris, 1895, стр. 70.

³² Juigné, D., *Rechercher une marque de fabrique aux Archives de Paris*, Paris, 2020, стр. 5.

³³ Duguid, P., *нав. чланак*, стр. 6.

³⁴ Loi du 26 novembre 1873, чл. 1, нав. према Pouillet, E., *нав. дело*, стр. 746.

добра.³⁵ С обзиром на то да се износ царине одређивао према вредности добра на које се државна ознака ставља, не изненађују одредбе чл. 4 овог Закона, који је за продају робе по цени вишој него што је то због износа царине било могуће предвиђао високе казне у износу од 100 до 5000 франака.³⁶ Фалсификовање ових државних ознака повлачило је за собом казну из чл. 140 Кривичног законика – максимално трајање принудног рада у ограниченом трајању, што је било 20 година.³⁷ Сврха Закона од 1873. године била је, по Е. Пујеу, двојака. На првом месту, државној благајни је обезбеђивала додатан приход без веће муке. Поред тога, произвођачи су били додатно заштићени тиме што је државна ознака отежавала фалсификовање робе, пошто је сада било неопходно фалсификовати и државну ознаку.³⁸ На крају, овакво обележавање робе било је и у интересу купца, који је могао бити сигуран да купује робу очекиваног квалитета и особина.

Ради ефикасније заштите права индустријске својине на националном нивоу, 1901. године основан је Национални завод за индустријску својину (*Office national de la propriété industrielle*).³⁹ Овај завод је, по речима Г. Галвез-Бехара, био резултат „удруживања различитих партнера и стварања коалиција интереса“ које је „навелo државу на предузимање нових мера“.⁴⁰

Током друге половине XIX века трговина све више почиње да излази ван граница државе. Привреда се рапидно развијала, па је постало неопходно заштитити домаће жигове и у другим земљама. Билатерални међународни уговори нису били довољни да реше проблеме до којих је у пракси долазило. Стога је у Паризу 1883. године одржана међународна конференција посвећена заштити жига, на којој је 20. марта усвојена чувена Париска конвенција. Велики број у том тренутку најзначајнијих земаља је приступио овој конвенцији – Сједињене Америчке Државе, Русија, Велика Британија, Француска, Немачка, Аустро-Угарска, Јапан, Бразил, Белгија и др. Потписница ове конвенције била је и Краљевина Србија, у чије име ју је потписао Сима М. Мариновић, привремени управник послова у српској амбасади у Паризу.⁴¹ Две одредбе ове конвенције имале су највећи значај. Прва, садржана у чл. 6, гласила је да ће „сваки заштитни знак или жиг прописно поднет у земљи порекла бити прихваћен за пријаву и у регистар и заштићен као такав у другим земљама Уније“.⁴² Члан 9 је предвиђао и механизам заштите жига од фалсификовања –

³⁵ Loi du 26 novembre 1873, чл. 2.

³⁶ Loi du 26 novembre 1873, чл. 4.

³⁷ Code pénal, чл. 19, 140.

³⁸ Pouillet, E., *нав. дело*, стр. 323.

³⁹ Galvez-Behar, G., *нав. дело*, стр. 12.

⁴⁰ Исто, стр. 4.

⁴¹ Convention for International Protection of Industrial Property, Concluded at Paris, March 20, 1883, *The American Journal of International Law*, vol. 4, no. 2/1910, стр. 145.

⁴² Истом приликом основана је „Унија за заштиту индустријске својине“. *Convention for International Protection of Industrial Property*, чл. 1, 6, Bozerian, J., *Droits des étrangers en*

„Сваки производ који незаконито носи трговачки или трговачки жиг или трговачко име може бити заплешен при увозу у оне државе Уније у којима такав жиг или такво комерцијално име има право на правну заштиту. Заплена ће се извршити или на захтев јавног тужиоца или заинтересоване стране, у складу са домаћим законодавством сваке државе.“⁴³

Ова конвенција и њене наследнице – конференције у Бриселу 1900. године, Вашингтону 1911. године итд. утрле су пут ефикасном прекограничном регулисању важних питања попут непоштене пословне праксе.⁴⁴

4. Закључак

Заштита жига у француском праву није постојала кроз историју, него је плод новог века и грађанске револуције. С обзиром на то да се француски законодавац од самог почетка дискусије о жигу определио да жиг и сродна права штити као својину, не изненађује то што је током XIX века велика пажња посвећена константном усавршавању законске регулативе. У почетку је та регулатива била врло рудиментарна и састојала се из штурих специјалних закона и неколико чланова Грађанског законика који су на крајње општи начин регулисали, између осталог, и заштиту жига. Како је време одмицало и привреда се развијала, јавила се потреба за подробнијом и свеобухватнијом регулацијом индустријске својине, па је донет чувени закон од 1857. године. Овај закон се, иако несавршен, у пракси показао изузетно корисним. Уз измене и допуне остао је на снази читав век. Због тога што су садржали и посебна кривична дела, неки теоретичари сврставају законе од 1824. и 1857. године пре свега у кривичне законе.

Иако је заштита жига установљена у корист индустријалаца који су били власници жигова, и потрошачи су од ње имали користи. Произвођачи су штитили своју репутацију, пошто жиг „идентификује робу као презиме човека“, а купци су могли да рачунају на то да неће бити преварени у погледу квалитета производа који купују. Жиг је не само средство комуникације које привлачи купце, него и средство које уверава купца да је производ који купује достојан репутације коју има.

Друга половина XIX века донела је све већу прекограничну привредну размену, као и појаву међународних компанија, па је постало јасно да се заштита жига не може ограничити само на територију једне земље, у овом случају Француске. Било је неопходно проширити заштиту на све земље у којима се роба производи, у које се извози и у којима се продаје. Чињеница да је изузетно велики број земаља, међу којима и тада мала и неразвијена

France en matière de marques de fabrique, Journal du droit international privé et de la jurisprudence comparé, no. 3-4/1890, стр. 198.

⁴³ Convention for International Protection of Industrial Property, чл. 9.

⁴⁴ Higgins, D., *нав. дело*, стр. 274.

Краљевина Србија, приступио Конвенцији од 1883. године, довољно говори у прилог значаја Париске, али и других међународних конвенција за заштиту индустријске својине. Време ће показати да је пут закључивања међународних конвенција био исправан.

*Milica Marinković, LL.M., Assistant
Faculty of Law, University of Kragujevac*

TRADEMARK PROTECTION IN THE XIX CENTURY FRENCH LAW

Summary

The author presents an overview of the origin and development of trademark protection in France, with special reference to the 19th century. Industrial property, and within it, the trademark, is the fruit of the modern age. The need for trademark protection in France appeared at the beginning of the civil revolution, and since then this institute has been constantly developing, following the needs of the economy. The author gives a brief analysis of the most important provisions of legal acts that have regulated the matter of trademarks since the beginning of the 19th century. In the last decades of the 19th century, multilateral conventions for the protection of industrial property joined the domestic French legislation, led by the famous Paris Convention.

Key words: *trademark, trademark protection, industrial property law, Law of 1857, Paris Convention of 1883.*

Литература

- Bouchet-Le Mappian, E., *Propriété intellectuelle et droits anglais, allemand et français*, thèse pour obtenir le grade de docteur, Nantes, 2009.
- Bozerian, J., *Droits des étrangers en France en matière de marques de fabrique*, Journal du droit international privé et de la jurisprudence comparé, no. 3-4/1890.
- Brun, J. L., *Les marques de fabrique et de commerce en droit français, droit comparé et droit international*, Paris, 1895.

- Galizia, S., Chambaud, S., *De la loi de 1791 à la dématérialisation, 230 ans d'innovations en France*, Annales des Mines – Réalités industrielles, vol. 2020, no. 4/2020.
- Décret du 18 mars 1806 instituant un conseil des prud'hommes de Lyon, <https://institutions-professionnelles.fr/reperes/documents/139-1806-un-decret-institue-les-conseils-de-prud-hommes>
- Duguid, P., *French Connections: The International Propagation of Trademarks in the Nineteenth Century*, Enterprise & Society, vol. 10, no. 1/2009.
- Jenet, P., *La propriété pendant la révolution française*, Revue des Deux Mondes (1829-1971), vol. 23, no. 2/1877.
- Juigné, D., *Rechercher une marque de fabrique aux Archives de Paris*, Paris, 2020.
- Keyder, C., *State and Industry in France, 1750-1914*, The American Economic Review, vol. 75, no. 2/1985.
- Loi du 22 germinal an XI (12 avril 1803), <http://historien.geographe.free.fr/loi12avril1803.pdf>
- Pouillet, E., *Traité des marques de fabrique et de la concurrence déloyale en tous genres*, deuxième édition, Paris, 1883.
- Raynaud, B., *Les marques collectives et en particulier, le label devant la loi nationale et la loi internationale*, Revue de droit international privé, no. 7/1911.
- Tartour, L., *Le droit des marques publiques*, mémoire de recherche pour le Master 2 de droit publique, Université de la Réunion, Saint-Denis, 2013.
- Higgins, D., *Forgotten Heroes and Forgotten Issues: Business and Trademark History During the Nineteenth Century*, The Business History Review, vol. 86, no. 2/2012.
- Code civil des français : éd. originale et seule officielle, Paris, 1804.
- Code pénal de l'Empire français, Paris, 1810.
- Convention for International Protection of Industrial Property, Concluded at Paris, March 20, 1883, The American Journal of International Law, vol. 4, no. 2/1910.